

УДК 812.161.2.811Квітка-Оснoв'яненко.92

Олександр Мірошніченко**АВТОР ТА ЙОГО КОМУНІКАЦІЙНІ МАСКИ
В «ПИСЬМАХ К ИЗДАТЕЛЯМ» (1816–1817 рр.)
ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА**

У статті здійснена реконструкція комунікаційних масок автора в «Письмах к издателям» (1816–1817 рр., «Украинский вестник») Григорія Квітки-Оснoв'яненка. Основним комунікаційним призначенням їх визнаються комічний опис побуту українського провінційного дворянства, його публіцистична оцінка в дусі просвітницької ідеології та заклик до гуманного ставлення до людини.

Ключові слова: Григорій Квітка-Оснoв'яненко, «Письма к издателям», «Украинский вестник», комунікаційна маска автора, опис провінційного побуту, просвітницька публіцистика.

В статье осуществлена реконструкция коммуникационных масок автора в «Письмах к издателям» (1816–1817 гг., «Украинский вестник») Григория Квитки-Оснoв'яненка. Основным их коммуникационным назначением есть комическое описание быта украинского провинциального дворянства, его публицистическая оценка в духе просветительской идеологии и призыв к гуманному отношению к человеку.

Ключевые слова: Григорий Квитка-Оснoв'яненко, «Письма к издателям», «Украинский вестник», коммуникационная маска автора, описание провинциального быта, просветительская публицистика.

The article presents a reconstruction of the literary masks of the author in the «Letters to the editors» (1816–1817, «Ukrainskiy vestnik») by Hrigory Kvitka-Osnovyanyenko. Their main communicative function is comic description of the lifestyle of provincial Ukrainian nobility, its publicist evaluation in the manner of enlightenment ideology and appeal to the humane attitude to a person.

Key words: Hrigory Kvitka-Osnovyanyenko, «Letters to the editors», «Ukrainskiy vestnik», communicative mask of the author, description of the provincial lifestyle, enlightenment publicism.

Григорій Федорович Квітка-Оснoв'яненко розпочав свою літературну діяльність у 1816 році, коли в харківському журналі «Укра-

инский вестник» були надруковані його російськомовні «Письма к издателям», які він підписував псевдонімом Фалалей (Фардулей) Повинухін. Усього вийшло друком шість листів, перший датовано 15 січня 1816 року, останній — 4 липня 1817 року. Дещо пізніше, у 1822 році у петербурзькому «Вестнику Европы» письменник надрукував під тим самим псевдонімом ще чотири листа, але з іншою назвою — «Письма к Лужицкому старцу». Ці епістолярні цикли письменника, незважаючи на використання одного й того самого псевдоніму, відрізняються за своїм змістом, про що свідчить назва листів. А основне — це зміни, які спостерігаються в образі центрального персонажа. Тому є підстави досліджувати ранні епістолярні цикли Квітки як різні твори, а тексти листів 1816–1817 років аналізувати як один твір, об'єднаний не лише фігурою Фалафея Повинухіна та історією, яка з ним трапилась, а й комунікаційними намірами автора.

Головна комунікаційна мета Квітки — пробудження людської гідності, допомога людині стати на шлях ідентифікації, знайти своє «я». Автор прагне, як видається, — вплинути на читача так, щоб той «вирівнявся» морально та виріс інтелектуально до реального бачення й розуміння дійсності. Передромантичний інтерес до національної самобутності народної культури та характеру людини, просвітительська віра літератора-початківця в людину, її здорову натуру слугували тому, що основною масово-комунікаційною подією тут став катарсис-прозріння центрального персонажа Фалафея Повинухіна, який унаслідок власних інтелектуальних лінощів та тупості потрапив на саме «дно» провінційного поміщицького життя, а точніше, втратив свій соціальний статус.

Ранні маловивчені твори письменника, про які йде мова, губляться на тлі його багатой класичної прозаїчної та драматургічної спадщини. Разом з тим, як справедливо пише Дмитро Чалий, «при вивченні творчості Квітки ніяк не можна ігнорувати, умовно назовемо, фалафевського періоду, тому що тут у зародковій формі є багато з того, що розроблятиметься письменником у майбутньому» [8, 32]. Крім того, Д. Чалий звернув увагу на епістолярну форму твору. На його думку, жанр листів, який широко практикувався в XVIII столітті, у ранній період письменницької діяльності, коли Квітці було важко запропонувати читачеві «твори широкого синтетичного плану», «давав можливість вибірково зосереджуватися на окремих, найбільш різючих

фактах життя» [8, 31]. Використовуючи термінологію О. В. Александрова, слід підкреслити, що український дослідник творчості Квітки в лаконічній формі констатував надзвичайно важливу особливість формотворчості автора листів: тут артикуляція відчутно домінує над синтезом [1].

Специфіка епістолярної форми «Писем» Квітки, яка полягає у фрагментарності, дозволила публіцисту використати різні, умовно кажучи, комунікаційні маски, які різноманітять зв'язки біографічного автора-публіциста з читачем. Своєрідність форми листів, якщо розглядати її в контексті становлення української епістолярної публіцистики, виникнення в ній нових комунікаційних взаємозв'язків автора та читача, свідчить про актуальність подальшого поглибленого дослідження відповідної наукової проблематики.

Об'єктом дослідження у цій статті стали «Письма к издателям» (1816–1817) Григорія Квітки-Основ'яненка як масово-комунікаційне явище, а суб'єктом — форма авторської присутності в публіцистичному просторі твору.

Мета статті — проаналізувавши особливості епістолярної форми твору, здійснити класифікацію комунікаційних масок публіциста під кутом зору його звернення до умовного читача як носія певної концепції людини.

Предметом спеціального дослідження лист як журналістський жанр вперше став у праці 1966 року Є. П. Прохорова «Эпистолярная публицистика» [7]. Вчений указав на те, що необхідною умовою становлення листа як журналістського жанру полягає у викладі ідей, які мають значення для тисяч, навіть мільйонів людей. Його характерними ознаками є безпосереднє звернення до адресата (читача) з метою побудити того до активних дій. Прохоров розглядає лист як інструмент ефективного впливу на адресата. Це можливо тому, що читач традиційно виявляє до цієї форми спілкування особливу довіру. Адже віками існує певна психологічна установка: у листах йдеться про те, що люди думають насправді. Важлива також можливість викласти у листі найдивніші думки та відтінки будь-яких почуттів.

У теорії публіцистичних жанрів, розроблений Л. Ю. Кройчиком, спостереження Є. П. Прохорова розвинуті та вписані у сучасний науковий дискурс. Російський учений відносить лист до «оперативно-дослідницьких» жанрів [5]. Л. Ю. Кройчик вважає його, крім того,

гостропубліцистичним твором: «Лист — епістолярний жанр публіцистики у формі публічного звернення до конкретної особи або колективу, у якому піднімаються актуальні проблеми, що вимагають негайного вирішення» [5, 156].

Основні положення концепції епістолярної публіцистики Л. Ю. Кройчика наступні. Аудиторії пропонується особиста точка зору, яка вимагає від комуніката відповідної реакції. У тексті листа простежується комунікаційний ланцюжок автор — проблема — адресат; персональна адресність листа в поєднанні з проблемністю робить його максимально актуалізованим; проблема вимагає негайного вирішення; чітко виявляється особистість як автора, так і адресата (посилання на факти власної біографії, згадка про епізоди із життя адресата тощо); матеріал будується за принципом «м'якої аргументації»: враховуються усі «за» та «проти» у поєднанні з довірливим (хоч і публічним) тоном розмови з адресатом.

Звертає на себе увагу й те, що деякі специфічні риси публіцистичної комунікації не увійшли до дефініції дослідника в чітко сформульованому вигляді, але логічно витікають із його думок. Це, поперше, діалогічність (враховуються «за» та «проти»), прихована в монологічному тексті, та змішування письмовопубліцистичного та розмовного стилів.

Таким чином, варто виходити з того, що суб'єктне поле листа репрезентоване комунікантом (автором) та комунікатом (читачем), які ведуть діалог (полеміку) про якусь актуальну для них проблему життя. Адресат характеризується потенційною двоїстістю: адресований конкретній особі (особам, колективу, суспільству тощо) як контент масової комунікації він стає доступним масовому, абстрактному читачеві, публіці. Об'єктна сфера твору — публіцистична дійсність, у якій виокремлена суттєва для суспільства проблема.

Конкретним персоніфікованим автором «Писем» Квітки виступає провінційний поміщик Фалалей Повинухін. Персоніфіковані адресати — видавці «Украинского вестника». Виникає складна комунікаційна ситуація: одним із біографічних видавців «Вестника» на той час був сам Квітка. Виходить, що листи написані біографічним автором Квіткою самому собі — біографічному видавцю Квітці. Парадоксальність цієї комунікаційної ситуації підкреслює умовність листів, які насправді адресовані абстрактному широкому колу адресатів, росій-

ським читачам взагалі, одним словом, публіці, яка мислить. Адже «Украинский вестник» при накладі в 500 примірників (досить таки значний на той час — *О. М.*) чи не вперше у Росії розповсюджувався передплатою від Санкт-Петербурга до Одеси та від Москви до Далекого Сходу. Тож пересічний читач журналу мав побачити за літературною маскою справжнього автора та зрозуміти його позицію як публіциста. Суть її полягає в неприйнятті не соціально-політичного устрою імперії взагалі, а певних реалій дійсності, опонентом до носіїв яких виступив Квітка.

Однак, є ще одне коло конкретних читачів, це сусіди-помішки, які, прочитавши в журналі перший лист за підписом Фалалея Повинухіна, відразу здогадалися, хто ховається за цим іменем. Але читачі-сусіди відіграють у творі швидше другорядну сюжетну роль, а не комунікаційну функцію.

Отже, Фалалей Повинухін як автор листів це плід прозорої літературної містифікації, своєрідна комунікаційна маска автора. Вона потрібна Квітці для того, щоб донести до читача свою концепцію людини, «изложить самые замысловатые извивы своей мысли» (*Є. Прохоров*). Для формування в уяві читачів образу людини, якою вона має бути, Квітка створює його антипод та надає йому функції автора «Писем».

Ім'я Фалалей — літературне за своїм походженням. Уперше воно з'явилося в сатиричних творах російського публіциста кінця XVIII ст., опонента Катерини Другої, просвітителя Миколи Новікова, після чого стало номінальним іменем нецтва та тупості. Квітка використовує це ім'я як комунікаційну маску, з допомогою якої містифікує читача. Але її недостатньо для досягнення поставленої автором мети. Тому Квітка звертається ще до однієї просвітительської літературної традиції і вводить у текст листів ще один добре знайомий сучасникам прототип.

Повинухін простодушно описує своє сімейне життя, характер та манери своєї дружини, їхні стосунки з такими деталями та подробицями, від яких соромно навіть його сусідам. Манера виносити на розсуд людей (читачів) сміття із власної домівки та при цьому ніскільки не соромитися того, що людина зі здоровим глуздом має його приховувати, щоб не втратити повагу оточуючих, дозволяє поставити Фалафея Повинухіна в один ряд з іншим літературним героєм епохи

Просвітництва — Кандидом із знаменитої повісті Вольтера «Кандид, або Оптимізм». Головна риса героя Вольтера — простодушність, з якою він дивиться на світ.

Перехід від «російської» публіцистично-сатиричної традиції до «французької» Квітка маркує за допомогою початкового звернення до видавців та заміною форми імені автора листів. У першому та другому листах текст розпочинається зі слів «Милостивые государи!», а підписані вони іменем Фалалей Повинухін. А в третьому видавців він називає по-іншому, тепер вони «Милостивые государи и любезные месье!» і далі в тексті: «Же в у м е р с и , что вы мои письма вывели в люди...» [4, 14; тут і далі розрядка та курсив у тексті «Писем» належать їх автору — *О. М.*]. У цьому листі розповідається про те, що в Дуняшки, вихованки подружжя Повинухіних («справжнє» прізвище поміщиків Квітка не називає), яке було бездітним, з'явився учитель-француз на ім'я «мосье Леконт». З цього часу патріархальний уклад життя провінційного сімейства під впливом авантюриста-іноземця без роду та племені, а також без належної освіти змінюється на псевдоевропейський. Леконт бере на себе виховання не тільки Дуняшки, а й дружини господаря та його самого. Під уплив пройдисвіта потрапляє як прислуга, так й кріпосне селянство. Француз відверто обирає поміщицьку сім'ю, а Повинухін простодушно радіє з приводу того, що він відійшов від справ та знаходиться в «ненарушимом покое». Його не засмучує навіть те, що «мосье Леконт» зайняв під своє житло три кращі кімнати, у яких раніше проживав господар, а його самого переселив у якусь прибудову. Леконт змушує Фалалея віддати усі гроші готівкою, закласти (тобто взяти кредит під нерухомість) «деревнишку» тощо. Француз безсоромно та безпардонно розоряє поміщицьку родину, а Фалалей сприймає все, що відбувається, з радістю ідіота. Звичайно, в «офранцуженні» українського поміщика в такий спосіб Квітка дещо «перебирає» з використанням засобів гіперболізації. Але за таким карикатурним перебільшенням — проблема, яка зі всією гостротою стояла перед суспільством, це проблема етнічної ідентифікації, культурної самотності народу та й поміщиків, яким бракувало освіченості на кшталт європейської, а не отриманої від сільського батюшки.

«Шлях до Європи», яким повів Леконт Повинухіна, його рідних та селян, котрих відірвали від землі та намагалися перетворити у «фа-

бричних» людей, оцінюється публіцистом як дорога духовного виро-дження та економічного краху. Повинухін, яким він постав у своєрід-ному «автопортреті», навіть не простодушна людина, а сліпеч, якого поводить направляє в прірву. Причина його падіння приховується в неосвіченості та «сні розуму», у повній відсутності здорового глузду. Те, що відбувається з ним, автор листа вважає «счастьем». Наприкінці третього листа він пише видавцям: «Вот пришло время, и мы в чести. А за все это обязаны французу. В благодарность ему и я подхватил на старость несколько французских слов, как видите в начале письма.

Итак, месье, вот вам моя радость! Порадуйте ею и тех добрых лю-дей, кои принимали во мне участие. Адье!

Есть, как и был, только с небольшою переменою

Фалурден Повитухин.

15 апреля 1816 г.

*С будущей кружевной
фабрики [4, 18].*

Зміна російської форми імені Фалуфей на французьке Фалурден у третьому листі виступає символом втрати ним власного «я». Від-повідно, його дружина тепер мадам, а Дуняшка — мадумазель. По-глиблення процесу інтелектуального виродження спостерігається в четвертому листі, який розпочинається з такого звернення до адре-сатів: «Пардон, месье! Мил пардон!». Повний крах цього «щастя без розуму» описується у п'ятому та шостому листах. У результаті шах-райських авантур француза Повинухін утратив садибу та землю з кріпаками, сім'я розпалася, він став, за його власними словами, блудним сином, який скаржиться на свою долю та закликає людей до милосердя. В останніх двох листах адресат максимально абстрагуєть-ся, Квітка, знявши з нього маску видавців «Украинского вестника», починає текст не зі звернення до них, як у перших чотирьох листах, а з повідомлення місця свого знаходження, звідкіль він відправляє свої писання.

П'ятий лист розпочинається зі слів: «Тула, 12 октября 1816 года». Далі Повинухін, який знову підписує його як Фалалей, викладає іс-торію своїх поневірянь, пояснює, яка сила відірвала його від рідної слобожанської землі (на той час, до 1835 року, губернія називалася не Харківською, а Слободсько-Українською), понесла світом, перетво-ривши у перекоти-поле: «Вот куда меня нелегкая занесла! Подобных

приключений, я думаю, ни с одним православным не случится. Чтоб сквозь землю провалились все французские леконты, маркизы, бароны, мусьи, мадамы, мамзели с их кружевами, машинами, станками, нитками! <...> Ну уж удружили мне своим просвещением, обогатили своею экономиею, возвеселили новомодными заведениями!!! Был барин — стал хуже холопа; мог прокормить сотню французских голяков — теперь сам гол как сокол; имел 1000 душ — и чуть свою душеньку удерживаю в теле; была — какая бы ни была, да все-таки жена, теперь с мадам Пур-ту таскаюсь п а р - т у и как достану кусок хлеба — не знаю! Где преклоню голову — не ведаю! Что будет со мною — хоть треснуть, не угадаю!» [4, 24–25].

Останній, шостий лист, написаний з придорожного тульського трактиру, знову ж таки розпочинається не зі звернення до видавців, а з повідомлення власних «координат» — «Іюля 4-го 1817. Епифанський уезд». Далі йде текст-звернення до читачів, але адресність дещо розмита, не зрозуміло, кому саме пише адресант, видавцям чи читачам журналу: «Гора с горой не сойдется, а человек с человеком столкнется. Здравствуйте, мм. гг., по добру ли поживаете? Чай, вы меня уж и не ожидали; а я как снег вам на голову. Чрез сию верную оказию, называемую почтою, не мог преминуть чтобы не отозваться к вам, старинным моим приятелям» [4, 30].

До освічених читачів звертається неук, який, проте, може викласти свої думки літературною мовою. Крім того, він, поміщик із глухої провінції, де живе зі сварливою дружиною в оточенні тисячі душ своїх селян, а спілкується лише з таким ж як і він поміщиками-сусідами, підіймає у своїх листах злободенні питання російської дійсності. Одне з них це питань — виховання та надання освіти належного рівня представникам панівного класу, а також проблема національно-культурної самотності.

Однак образ Повинухіна багатший від раціоналістичної просвітницької концепції людини. Твір Квітки-Основ'яненка свідчить про те, що публіцист-початківець певною мірою відобразив кризу просвітительського раціоналізму (показовою є негативна думка Фалалея про просвітництво у п'ятому листі) та утвердження ідеології сентименталізму з його культом природних почуттів.

Фалалей — символ не стільки неучтва, скільки відсутності хоч якогось рівня розвитку інтелекту, необхідного для правильної орієн-

тації в повсякденному житті, не кажучи вже про управління аграрним господарством. Простодушна людина без розуму, осліплена, «горе без розуму», яка потім стає свідомою — не єдина комунікаційна маска Квітки-публіциста. Уже в першому листі скрізь сатиричну самохарактеристику Фалалей Повинухіна, який, приїхавши до Харкова на різдвяну ярмарку, насолоджується «спокойствием за претерпленное» ним «в деревне <...> вечное однообразие», проглядає людина, якій далеко не байдужа чужа доля та горе. Така двоїстість настільки відчутна, що є підстави говорити ще про одну комунікаційну маску автора листів до видавців, який реально звертається до широкого загалу. Це автор-сентименталіст, який просвіщає душу читача з метою зробити її сердечною, такою, що реагує на чужий біль, страждання та турботи.

У першому листі, який описує перебування подружжя Повинухіних у Харкові під час різдвяного ярмарку, Фалалей простодушно зізнається в тяжкому гріхові — крадіжці у власної дружини десяти карбованців. Довідавшись із театральної афішки про спектакль у місцевому театрі, у якому будуть грати «р е д к у ю в е щ ь», та відправила Фалалей за квитками й виділила йому на це 50 карбованців, щоб взяв найкращі місця.

Харківський театр знаходився біля острогу. Таке розташування здалося Фалалею прекрасною думкою: заходячи до театру, глядач згадає про нещасних в'язнів та залишає для них здачу в касі чи буфеті, щоб назавтра доставили до острогу. Так міркуючи «по простоте своей», Повинухін вирішив взяти потайки із грошей на театральні квитки 10 карбованців й відправити їх видавцям журналу, щоб ті передали до в'язниці: «10 рублей посылаю к вам, милостивые государи, дабы вы, как обещались в объявлении своего журнала, потрудились принять на себя доставить сии деньги двум или одному содержимым за долги. <...> Я имею сострадательное сердце ко всем подобным мне людям; да и сам бог между честными людьми искупил меня и моего тестя! <...> Желая подражать другим в благотворении и не имея возможности, у к р а л денег у моей жены. Однако ж поместить письмо сие, кажется, не мешает в вашем журнале. Может быть, кто-нибудь и еще пришлет вам также деньги и для такого же употребления; может быть, введется в обычай — в с я к у ю сдачу в театре отправлять в острог; может быть... да чего не может быть у русских?!» [4, 8–9].

А в шостому листі Повинухін пише про те, що за борги, які він набрав у трактирі, де мешкав, чекаючи на гроші від француза, його на цілий рік залишили відпрацьовувати прислужником, «маркером», у більярдній. Спостерігаючи за людьми, які грають у більярд, Повинухін порівнює цю гру з життям: «Биллиард можно сподобить нашему свету. Всякий старается добыть выше товарища...» [4, 31].

Повинухін почав звикати до свого становища та навіть тішитися, спостерігаючи за людьми, які часто програвали останнє. Тепер він такий нещасний, як острожки в'язні через борги, яким він колись передавав через видавців гроші. Він уже не сподівався на людську милість, на те, що хтось виплатить його борг. Але один із місцевих поміщиків, заїхавши до трактиру пограти у більярд, довідався, що він той самий Повинухін, який друкувався в журналі, змилосердився над ним та, заплативши власнику трактиру гроші, звільнив його з неволі. Дидактичний характер фабули цілком очевидний, доброта та милостивість Фалафея повернулися до нього зміною долі боржника на радість бути вільною людиною. Закінчується твір повідомленням, що він, Фалалей, тепер живе в поміщика «для компанії» та їздить з ним по сусідах: «Словом, живу как сыр в масле, пока судьба не сыграет еще со мной шутки. О жене и слухов нет, и я покоен. Давно не наслаждаюсь свободою, ею воспользовался и кончил свое житие и похождение. Прошу, коли любо, печатать хоть по частям, хоть целою книгою. Пусть все знают, кто и какой был ваш покорный слуга

Фалалей Повинухин [4, 33].

Узагальнюючи, слід зазначити, що фрагментарність епістолярної форми сприяла тому, що Григорій Квітка-Основ'яненко втілює у своїх «Письмах к издателям» складну та суперечливу публіцистичну концепцію. У творі публіциста-початківця зроблена спроба об'єднати просвітительський раціоналізм з ідеологією сентименталізму. Для цього симбіозу, незважаючи на його штучність, знайдено вдалий суб'єкт публіцистичного мовлення. Автор використовує одночасно дві комунікаційні маски, завдяки яким читачеві розкривається зміст його суперечливої концепції. Тим самим досягається змістова конкретність спілкування автора з читачем. Уникаючи прямої оцінки та аналізу дійсності, Квітка передає цю функцію читачеві. Публіцист звертається не до абстрактного читача, а задає певну модель людини, яка адекватно сприйматиме зміст твору. Письменник створив образ

автора листів, який одночасно є центральним персонажем твору. Він має свою біографію, наскрізна оповідь про життя та долю Фалалея являє собою фабулу, що надає «Письмам» єдності та завершеності. Тим самим певною мірою долається фрагментарність епістолярної форми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Александров О.* Базова модель публіцистичної комунікації / О. Александров // *Діалог: Медіа-студії: збірник наукових праць* / відп. ред. О. В. Александров. — О.: Астропринт, 2012. — Вип. 15. — С. 7–16.
2. *Александров О.* Масово-комунікаційні моделі «Листів до любезних земляків» Григорія Квітки-Основ'яненка / О. Александров // *Діалог: Медіа-студії: збірник наукових праць* / відп. ред. О. В. Александров. — О.: Астропринт, 2014. — Вип. 18–19. — С. 16–26.
3. *Зубков С. Д.* Григорій Квітка-Основ'яненко: Життя і творчість / С. Д. Зубков. — К.: Дніпро, 1978. — 368 с.
4. *Квітка-Основ'яненко Гр.* Письма к издателям / Гр. Квітка-Основ'яненко // *Твори у восьми томах*. — К.: Дніпро, 1970. — Т. 8. — С. 7–33.
5. *Кройчик Л. Е.* Система журналистских жанров / Л. Е. Кройчик // *Основы творческой деятельности журналиста: учебник* / ред.-состав. С. Г. Корконосенко. — СПб.: Знание, 2000. — С. 125–168.
6. *Михайлин І. Л.* Історія української журналістики ХІХ століття: підручник / І. Л. Михайлин. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 720 с.
7. *Прохоров Е. П.* Эпистолярная публицистика: учебно-методическое пособие / Е. П. Прохоров. — М.: Изд-во МГУ, 1966. — 60 с.
8. *Чалий Д. Г. Ф.* Квітка-Основ'яненко (творчість) / Дмитро Чалий. — К.: ДВХЛ, 1962. — 208 с.

Одержана 14.10.2015